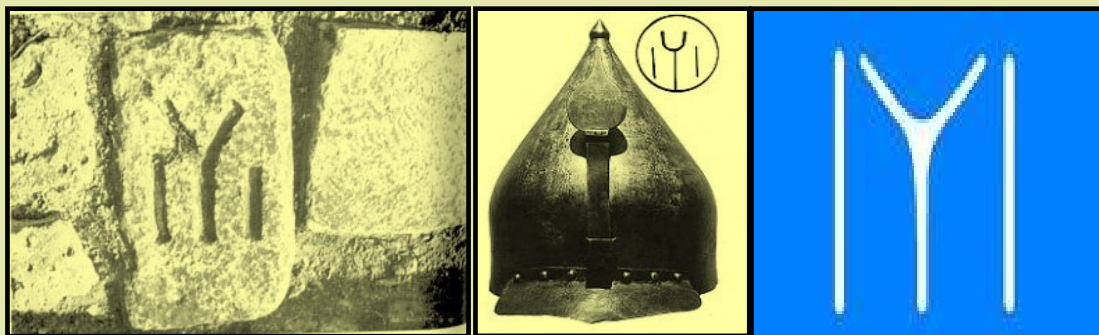

И В А Н Д О Б Р Е В

ПОТОМЪК НА РОДА ДУЛО ОСНОВАВА ТУРСКАТА ДЪРЖАВА

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

В Ъ В Е Д Е Н И Е.....	2
НАЛИЧНО-НЕОСПОРИМАТА ФАКТОЛОГИЯ.....	5
Тамга на огузското племе кайъ е	
династично-хералдичният знак на прабългарския род Дуло, Ипсилон.....	5
Династично-хералдичният знак на прабългарския род Дуло, Ипсилон	
и тамгата на огузското племе кайъ; на последния му вожд и	
основател на турската държава Осман с първоначални наследници	
и на жителите на някои населени места в съвременна Турция.....	18
ОБЕКТИВНО-БЕЗПРИСТРАСТНАТА ЕКСПЛИКАЦИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ.....	xx
Българи на територията на Средна Азия, Кавказ и Мала Азия	
през Късната Античност и Ранното Средновековие.....	xx
Вождовете на огузското племе кайъ са потомци на рода Дуло.....	xx
З А К Л Ю Ч Е Н И Е.....	xx
Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я.....	xx
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА.....	xx
ИЗТОЧНИЦИ.....	xx
СЪКРАЩЕНИЯ.....	xx

Енджек-кьой /=Инджес, Димотишко/). Нека припомним, че на юг от Пирин и в близост до Света гора, в полето между Сяр и Кавала, също живее голяма гагаузка маса (в селата Зеляхово, Восилово, Оряхово, Долна Нуска, Зъхна, Порна, Толос, Старо Сяр) (Т. Моллов).

Впрочем узите попадат под прабългарско влияние още през X в. по южноруските степи, където влизат в най-тесен етнолингвистичен контакт с черните, но по-точно, със северните българи (kara bolgar). Тогава за известно време те мигрират през територията на Черна/Северна България (Ив. Добрев) и именно поради това в тяхната родова памет битува и споменът, че са кара булгар и че именно те са истинските, старите българи, а не техните съседи българите славяни.

Обособяването, разграничаването, отдалечаването и формирането на езика на гагаузите обаче започва доста по-рано и по-точно през VIII-IX в. в Средна Азия. Тогава узите се откъсват от общо-огузския племенен масив и северно от Каспийско море, се прехвърлят в Източна Европа, последно пресичат Дунав и се установяват на територията на България. След завладяването на България от османските турци започва процес на интензивно влияние и въздействие на донесения от тях турски език върху гагаузския език, в резултат на което двата езика се сближават частично и в определена степен в някои свои несъществено-периферни субструктури (Н. Баскаков; А. Menz).

И все пак гагаузският език запазва съществено-основните си структурно-типологични черти и особености като лексика, фонетика, морфология и синтаксис, а от тук и особеното си място и роля в системата на тюркските езици. Именно поради това гагаузският език е макар и родствен, но все пак структурно-типологически, достатъчно отделно-различен от турския език и напълно естествено при класификацията на тюркските езици, без каквито и да е уговорки или резерви, той се поставя в българската подгрупа на огузските езици, а турският - в седджукската:

Огузская группа состоит из трех подгрупп: огузо-туркменской, огузо-булгарской и огузо-сельджукской.

1. Огузо-туркменская подгрупа

Огузо-туркменская подгрупа языков исторически относится к наиболее ранней общности огузских языков и объединяет язык огузов, зарегистрированный Махмудом Кашигарским, а также современные туркменский язык и тухменский язык на Северном Кавказе, и характеризуется следующими основными признаками, противопоставляемыми признакам для исторически относящейся к более позднему объединению племен огузо-сельджукской подгруппы.

В фонетической структуре: а) наличие факультативных по диалектам межзубных согласных θ-δ в туркменском языке вместо альвеолярных с-з в турецком языке, относящемся к огузо-сельджукской подгруппе, например, туркменское θδδ вм. турецкого söz "слово" и пр.; б) сохранение взрывного б и спираантизация - переход в в в турецком языке, например туркменское бер- "давать" вм. турецкого ver-; в) наличие первичных долгих

гласных, что является рефлексом древнего происхождения языков этой группы и их связей с восточными тюркскими языками (ср. те же первичные долготы, например, в якутском языке и отсутствие первичных долгот, например, в турецком языке) и пр.

В грамматическом строе: а) активизация формы причастия прошедшего времени на -ан/-ен (< -ган/-ген) вместо причастий на -дык/-дик и -мыш/-миш, активизировавшихся в турецком языке огузо-сельджукской подгруппы; б) утрата промежуточного а в причастии будущего времени на -джак/-джек и сохранение звука а/е (-аджак/-еджек) в турецком языке, например, туркменское берджек "он отдаст, он дает" вместо турецкого *verecek*; в) утрата й в деепричастных формах глаголов, оканчивающихся на гласный звук, например туркменское оку-п "читав", бер-ме-п "не дав" вместо турецкого *okuur* и *verteür* и т.п.

2. Огузо-булгарская подгруппа

К огузо-булгарской подгруппе относятся, с одной стороны, древние языки печенегов и узов (торков, берендеев, ковуев и пр.), а с другой - современный гагаузский язык. Имея в своей основе язык, общий с огузами, древние племена печенегов и узов, вошедшие также и в состав современного гагаузского народа, попав в булгарскую, а затем кыпчакскую среду, приобрели признаки языка, общие с булгарскими языками, а в более позднее время также и признаки кыпчакских языков, сохранив вместе с тем основу огузского словарного состава и грамматического строя.

Булгарские черты в значительной степени отразились не только на печенежском языке, о чем было отмечено еще Махмудом Кашгарским, но сохранились также и в строе современных тюркских языков и, в частности, в караимском и гагаузском языках, которые характеризуются весьма интересными признаками и, например, палатализацией согласных в позиции перед передними гласными, характерной также и для чувашского языка, что указывает на наличие булгарских элементов. Закон палатализации в позиции перед передними гласными в караимском и гагаузском языках сопровождается также и деформацией последующих передних гласных и переходом их в соответствующие задние гласные с предшествующей палатализацией согласного, например эв'а вместо эвэ "дому", кес'м'а вместо кесме "не режь" и пр.

3. Огузо-сельджукская подгруппа

Огузо-сельджукские языки являются исторически более поздней общностью по отношению к первым двум подгруппам. Они объединяют, во-первых, мертвый уже сельджукский язык, во-вторых - староосманский язык. Наконец, к этой же группе относятся и современные азербайджанский и турецкий языки.

Признаки языков этой подгруппы даны выше в противопоставление их с признаками огузо-туркменской подгруппы [Баскаков 2012, 6-7].

При това според нас структурно-типологичните черти и особености на гагаузския език в системата на огузските езици ни най-малко и в никакъв случай не се изчерпват с посочената от проф. Н. Баскаков, прабългарски мотивирана палатализация на съгласните пред предните гласни, защото докато пак в огузския турски език почти до

края на XVII в. е *агач*, то в гагаузския език е *аач* и причина за тази промяна може да бъде пак прабългарският език, където вместо *каган* имаме *кан*:

Огузская группа языков, к которой относится несколько подгрупп языков: 1) огузо-туркменская подгруппа, объединяющая древний язык огузов, зарегистрированный Махмудом Кашгарским, и современные языки: туркменский и язык туркмен Северного Кавказа; 2) огузо-сельджукская подгруппа, к которой принадлежат турецкий и азербайджанский языки; 3) огузо-булгарская подгруппа, к которой относятся древний печенежский язык и современный гагаузский, имеющие, впрочем, различные субстраты.

Огузская группа языков образовалась в среде огузов (VIII-XIII вв.) и сельджуков (XI-XII вв.), ведущих свое происхождение от западных и отчасти восточных тюркских племен. Прямые потомки этих племен, сохранившие древнеогузские черты языка, - туркмены и более поздние смешанные племена, из которых образовались современные азербайджанцы, гагаузы и турки. Все эти народы имеют в своем составе различные этнические элементы, а, следовательно, и различные языковые напластования. Так, туркменский язык, кроме огузской основы, в процессе формирования впитал элементы кыпчакских языков, древнехорезмийского языка и др.; азербайджанский язык, кроме огузских черт, имеет сельджукские и кыпчакские элементы; гагаузский язык в значительной мере имеет элементы кыпчакских, булгарских языков и др.

Характерными чертами языков огузской группы являются: а) наличие восьми гласных фонем, в отличие от других языков, имеющих от шести до девяти фонем (например, языки кыпчакские или карлукские), и менее выраженные вторичные долготы гласных (исключение в этом отношении составляет туркменский язык, имеющий первичные долгие гласные); б) наличие узких губных гласных в аффиксах, например *йаруц* (вм. *йаръц*) 'свет', блеск; в) сохранение конечных *г* и *з* в словах *тина бег* 'бек', господин, *даг* 'гора' и выпадение их в некоторых аффиксах, например *гелен* (вм. *келген*) 'пришедший', *алан* (вм. *алган*) 'взявший' и др.; г) озвончение начальных согласных *т* и *к/қ*, например *гөр* 'видеть' (вм. *көр*), *дил* 'язык' (вм. *тил*); д) выпадение начального *б/п* в основе *ол* 'быть' (вм. *бол*, *пол*, *пул*); е) выпадение *й* перед и после узких гласных в некоторых словах, например *ир* 'песня' (вм. *йыр*), *ит* вм. (*ийт*) 'собака'; ж) фонетически редуцированный формант родительного падежа *-ын/-ин* наряду с полной формой *-ның/-ниң*; з) фонетически редуцированный формант назывательного падежа в позиции после согласного, например, *а:дама* 'человеку'; и) форма желательного вида на *-асы/-еси* вм. формы на *-гу/-гү*, например *келеси* (вм. *келгү*) [Народы Средней Азии 1962, 117].

Гагаузский язык характеризуется как общими для всех огузских языков признаками, так и особыми, специфическими чертами, выделяющими его из огузских языков. К последним относятся:

а) палатализация согласных в позиции перед передними согласными, признак, характерный также для караимского и чувашского языков, указывающий на наличие

булгарских элементов в языках: чувашском, караимском и гагаузском, т.е. на наличие в составе этих народов общих родо-племенных групп болгарского происхождения.

б) наличие вторичных долгих гласных фонем, являющихся результатом стяжения сочетаний гласных с согласным *z* или *z*.

в) переход сочетаний *нл, нд > нн,...*

г) наличие форманта, указывающего на женский род данного предмета *-ка, -йка,...*

д) выпадение конечного *к* в имени действия на *-мак/-мэк',...*

е) употребление винительного падежа вместо направительного,...

ж) значительное влияние на лексику и синтаксис гагаузского языка языков греческого, романских, славянских, в частности болгарского и русского [Баскаков 1969, 259-260].

От четирите основни характеристики на всяка една народност като език, антропология, материална и духовна култура, езикът е първата и основна черта, която не само се запазва и съхранява във Времето, но и носи и съдържа в себе си под формата на лексикални и граматични значения всички останали нейни характеристики. Именно поради това езикът се явява първият и основен етнодиференциращ и етноидентифициращ критерий или определител. От тук и самата гагаузска народност се явява, а и по същество представлява отделно-самостоятелно етническо образувание в системата на всички останали огузски племена и народности, както в миналото, така и понастоящем.

Етнонимът *гагаузи* възниква и се образува най-вероятно още в южноруските степи на основата на огуз. *ак „бял”*, което обаче в географски план има значението „южен” - **ак-уз „южни узи”*. С течение на времето пред него се появява протезата *к*, която впоследствие се озвучава до *z* - *гагауз*. На тази основа между впрочем се образува и турското название на Средиземно море - *Akdeniz*, букв. „южно море”, противопоставено на *Karadeniz*, букв. „северно море”, *Karayel* - Северняка, букв. „северен вятър” и др.

В гагаузския език от Късното Средновековие и в Добруджа обаче горната генетико-смыслева връзка отдавна вече е забравена и загубена. За сметка на това пък тук гагаузите научават и използват турския арабизъм *hak* „прав, истински”. За него те си мислят, че стои в началото на тяхното народностно име или налице е лингвистичният механизъм констелация, наслагване на тази дума върху предходната. Именно поради това, в началото на миналия век гагаузите все още направо го обичат и произнасят с гордост националното си име:

Търсейки старо, „ерлийско” население, човѣкъ се натѣква на тѣй нареченитѣ гагаузи, които тѣй сѣщо минаватѣ за стари жители по тия области. Подѣ „гагаузи” народѣтъ разбира изобѣцо християни, чийто материнѣ езикѣ е турски. Ала при по-близко запознаване сѣ всички тия „гагаузи” излиза на явѣ, че у народа се различаватѣ два вида гагаузи – именно „гагаузи”, които се считат български, съчувствуватѣ на българитѣ, женятѣ се за българки и

изцъкло въ домашния си животъ, въ роднинскитѣ си отношения, въ пѣснитѣ и обичаитѣ си не се отличават твърдѣ от българитѣ, и сѣщински гагаузи, които сами се наричатъ съ това име, които винаги сѣ странѣли отъ българитѣ, които сѣ държали страната на гърцитѣ, на и сега не се чувствуватъ българи; тѣзи сѣ „хасълъ гагаузи“ или „приморски гагаузи“, както понѣждѣ ги наричатъ, за да ги различатъ отъ „българските гагаузи“. Тия подирнитѣ пѣятъ български пѣсни тѣй, че не можешъ ги отличи отъ българи, и главно за всичкитѣ си обичаи, които сѣ еднакви съ българскитѣ, иматъ и български обредни пѣсни. Тѣ казватъ леля, майка, кака, а тѣй сѣщо и собственитѣ имъ имена сѣ български (Л. Милетичъ).

В IX век те заемали вече областта между р. Волга и Яик. В 1055 г. узо-тюрките, гонени от куманите, за пръв път нападнали на руското Переяславско княжество. Руските князе се опълчили против тях в 1060 г. и тѣй ги победили, че те били принудени да бягат по дирите на печенегите към югозапад. През 1064 г. те минали Дунава. Една част от тях е попаднала под византийската власт, а друга част се е завърнала и се е настанила край руската граница под название "Черни Клобуки" (Черни Калпаци, на турски Кара-калпаклъ). Според гръцкия историк Папаригопуло се е появил в 1065 г. по бреговете на Дунава, един турски народ, наречен Узи или Огузи. Според Скилица той се е състоял от 600 000 души, а според Зонар само от 60 000 души; те преминали Дунава с лодки и разпрѣснали българо-гръцката войска, която била изпратена да попречи на преминаването им. След това те се установили в северна България. Една част от тях е заминала към Солун и Гърция, като е плячкосвала и грабила. Навръщане тя е била обаче, принудена по причина на тежка зима, да хвърли плячката; та се завърнала в окаяно положение при своите край Дунава. От тука те плячкосвали Тракия и Македония. Тогавашият византийски император Константин Дукас опитал се да ги подкупи чрез подарѣци, за да се завърнат, но не успял. Тогава той се е принудил да се опълчи против тях. Но по онова време е било положението на императора толкова окаяно, че императорът не е могъл да излезе срещу узите с повече от 150 (?) души! За щастие на императора, получено било известие, че те били погубени от глад, чума и от българите и печенегите, които ги нападнали. От узите, които останали от по-напред под властта на византийците, като техни съюзници и поданици, мнозина се установили да живеят около Дели-орман, където те намерили техните сънародници печенеги. Тая компактна там маса, служила като гнездо и място за прибежище на всички придоншли едноплеменни разни тюркски племена, които с време се асимилирали с другите, като е останало общото им име Турци. Това обстоятелство е спомогнало да пазят и до днес националното си съзнание като Турци.

Евлия Челеби, който е писал пътуването си през XVII век (1651 г. и др.) из българските земи, обиколил е и областта "узи-еялет". **Значи през 1651 г. областта в североизточна България се е казвала узска (гага-узска).** Челеби казва, че населението в Силистра е от

среден ръст, здраво телосложение и веселящи; те носят татарски калпаци и са от татарско произхождение.

Византия е имала особени полкове, наречени узки, които се отличавали по юначество и храброст. Тези полкове служили като погранични, против нахлуванията от север. Същите обаче, полкове, изпращани против османците често се съединявали с османците, вместо да се бият с тях.

Известно е, че след падането на Цариград в турски ръце, султанът признал като глава на всички православни християни, без разлика на тяхната народност, само цариградския патриарх. Доколко османците продължавали да бъдат опиянени от успехите си, нито дума не могла да става за черкви, училища и за раята. Религиозните обреди се извършвали скрито. Когато, обаче, патриархът почнал да се вслушва от великия везир, а владиците от пашите, християните почнали вече по-открито да извършват религиозните си обреди и да отварят училища. Узите, като народност без култура, били изоставени съвършено в ръцете на цариградския патриарх, който разполагал с тях по национално и религиозно отношение. Голяма част от узите взимат гръцкото образование и възпитание и се наричат елини; друга част остава под влияние на българите и друга на турците. Това е причината дето гагаузите, потомци на старите узичани, ги разделят на същински и на български. Първите живеят край Черно море, те са били под гръцко влияние. Българските са били под българско влияние (в Провадийско). Всъщност обаче, едните и другите са гагаузи. Българските казват напр. "свети, како, леля и др.", когато гръцките казват ай (свети), абла (како), тийзе (леля) и др. Турските гагаузи в с. Дормушкьой казват на иконата по турски път тахтасъ (дъска на идола), в с. Войводакьой таптъмъз тахта (дъска, на която се кланяме), а пък българските и гръцките казват икона. Преследванията, на които гагаузите са били изложени от турците, ги принудили да се преселят, заедно с българите, в Бесарабия. Според Мошков в Бесарабия са се преселили 70 000 гагаузи.

След покоряването на узката държава от Беазит, узите не се споменуват вече. Ев. Челеби (XVII век) нарича областта узка (узи еялет), без да споменува за узите, той ги нарича Делиорманци, Добруджанци и Читащи. Узите се вече наричат гагаузи (гага-узи). Това прозвище не е ново, както някои предполагат, нито се счита като псувня, както казва Иречек. Напротив, гагаузите помежду си, не се наричат с друго национално име, освен: "бен гагаузум", т. е. аз съм гагаузин. Особено, когато той иска да даде важност на себе си и казва "бана гагауз дерлер", т. е. на мене казват гагаузин - сир. аз не съм обикновен човек, но съм благороден и юначен гагаузин. Гагаузите нямат доверие на никой народ, като ги считат по-долни от тях. Когато се срещнат двама непознати гагаузи, за да се уверят дали са едноплеменници, те се питат "сен миннет ми син?" т. е. от нашите ли си (от народа ли си), значи гагаузин ли си? Щом получи отговор "миннетим", тогава само си говорят без стеснение (откровено).

Според казаното се вижда, че днешното прозвище гагаузин не е псувня, но напротив, то се произнася с гордост. Наистина, има случаи, когато гагаузинът, запитан за народността си,

отбягва да се нарече гагаузин, като в такива случаи се нарича християнин. Това, обаче, е следствие на преследванията и налагания от разни органи на властите, които не признават гагаушки народ; те ги накарват да се казват българи.

Колкото се отнася до произхождението на думата гагаузи, мнозина са дали разни тълкувания. Академикът Радлов смята, че думата гагауз е съкращение на думата агуз или огуз, название на племето, известно в историята под името узи, огузи. Г. Димитров е написал цяла статия за филологическото развитие на думата гагауз с всевъзможни тълкувания. Ив. Николау счита гагаузите за най-старите местни жители на гр. Варна, Балчик и Каварна, наречени Агави, Катузи и Кробизи, които споменува Плиний. Думата гагауз тълкува от Агавуз. Апостол Андрей, който посетил Варна ги нарича Агавуз.

От всичко дотук казано се вижда, че всички национални или прилагателни думи, предназначени да обозначат гагаузите са сходни и се въртят около думата гагаузи. За нас е важно, дали под думата гагаузи се разбират узите, за което ние сме уверени не само поради досега казаните причини, но и заради това, че и езикът и обичаите им са едни и същи, а главно защото между народа има предание за идването на техните прадеди откъм Дунава. Даже до днес се говори между гагаузите за бившето гагаузко знаме, което един ден щяло да бъде поставено на върха Чаракмана до Каварна, дето щели да се съберат всички гагаузи. Това знаме, както чухме да разправят гагаузите във весело настроение, се състояло от разярен петел на червено поле.

Колкото за нас, ний съвсем не се безпокояваме от представката гага, гаг, ага и др. пред думата уз, тъй като за каквито и да считат гагаузите, те всички са от "минета", както те казват. Жалкото е, че те са осъдени на изчезване като малък и некултурен народ. Това е причина, дето ние се наехме по възможност да издадем в отделна книга всичко, що се отнася до тях. Това правим особено като имаме предвид, че мнозина незнаещи техния език, обичаи и др. писали за тях неверни съобщения.

Телосложението у мъжете е правилно, среден ръст, широки гърди, силни ръце и крака, мургава кожа, голям нос, повече брюнети и пъргави. Момите са красиви, кожата е бяла, валчесто и пълно лице и развити гърди. Момата не се крие сега от момъка; когато говори с него покрива устата с пръсти. По характер гагаузинът е весел и щедър, даже разсипник; той е много гостоприемчив. Докачен в честолубие, защитава се до смърт. Търпелив и безстрашен. За да докаже безстрашието, предприема най-опасни работи, даже с нож се наранява, за да покаже, че не е малодушен. Такива наранявания неведнъж са ставали във Варна при весело настроение. Имало даже случаи, дето гагаузите си отрязвали месо от кълката си, за да покажат безстрашието. Чували с ръце джамовете на прозорците и строшавали със зъби стъклени чаши (А. Манов).

За преголямо съжаление, не само и единствено поради абсолютното си лингвистично невежество, придружено още и от абсолютно невежество по отношение на появата и историческото развитие на късноантичните и ранно-средновековните тюркски племена и народи в Европа, включително и на

прабългарите, но така също и по силата на политико-идеологическите си пристрастия, и този път, съвременната българска медиевистика все още продължава да се лута слепешком в тази толкова съществено-значима за българската наука материя и да търси корените и етническата принадлежност на гагаузите в какви ли не повече от неоснователно-безпочвени аналогии, само и само и тя да демонстрира не истинско познаване на проблема, а “научна ерудиция”, върхът на която е поредното изброяване на десетките хипотези(!) по въпроса. По този начин тези медиевисти медиуми демонстрират още и престъпно-осъдителното си за преподавател в българско висше учебно заведение логико-гносеологическо невежество, защото не могат да направят разлика между теория, хипотеза, теза, предположение, допускане и т.н.

В действителност и както много добре си пролича от гореизложеното по въпроса, и тук картината е повече от ясна, защото гагаузите са изцяло самостоятелно-отделна народност със свой специфично-собствен огузски произход, антропология, език, материална и духовна култура. Тази съвсем нова народност обаче не толкова по силата на историческите обстоятелства, колкото под благодатно-оплодотворящата светлина на общата Християнска Вяра, не само се формира, но и още от началото си възниква, изгражда се и се развива и съзрява на територията на Средновековна България не под най-близкото и непосредствено влияние или въздействие, а в обятията на най-топлото и дружеско съдействие, помощ и подкрепа, а защо не и под бащинските грижи и закрила на изконно-водещата и основно-главната по тези земи българска народност, независимо от генетико-лингвистичните и историко-културните различия и несъвпадения между тях двете.

Така през безнадеждно-нескончаемите и убийствено-жестоките за всички балкански християни векове на Робството и в общата си горчиво-тъжна историческа съдба, двата братски народа не само търсят и намират утеха и опора един у друг, но си и даряват един на друг онова, което другият няма и от което силно се нуждае, като годеник или годеница, юзда, дреха, подслон, слово, име, приказка, предание, песен, пък даже и надгробен плач при раздялата сетна и то до ниво и степен, че вече не можеш да го разбереш, българин ли е или гагаузин. Именно по силата на всичко това, административно-политически, гагаузите се явяват и по същество представляват последователно-втората и допълнително-подчинената народност в българската държава:

Въпреки старите и новите научни полемики за произхода на гагаузите, въпреки съществуващите повече от двадесет хипотези(!) за произхода им, обективният поглед показва тяхната изконна българска същност. Огромният етнографски, ономастичен, социокултурен и друг материал свидетелства, че гагаузите не могат да бъдат отделени от останалите българи по нито един качествен признак, характеризиращ конкретен народ или етнос. Разбира се, освен езика, който е доминиращ при общуването помежду хората в

дома, селището, общността. Това важи преди всичко за най-многочислената група на тези наши сънародници - тази в бившата Руска империя, а с хода на времето - в Съветския съюз, кралска Румъния, днес в държавите Молдова (над 150 хиляди души), Украйна (над 30 хиляди), Казахстан и др. Този език, около чиято природа също се водят спорове, в днешното Автономно териториално обединение Гагаузия (Гагауз-ери) в състава на Молдова е официален, литературен, административен език - факт, който не може да бъде игнориран в никакъв случай.

Когато в хода на руско-турските войни от края на XVIII и първите десетилетия на XIX в. гагаузите заедно с останалите бесарабски българи са принудени да напуснат родните си места в Североизточна България, те имат самосъзнание на българи. Това е отразено в масиви от документи на местните и централните власти на Руската империя, в първите проучвания, дело на авторитетни руски и европейски учени. За съжаление, политическите процеси от вътрешен и международен характер водят до постепенното формиране на обособена гагаузка идентичност (в случая най-сходният паралел е с изкуственото "създаване" на т.нар. "македонска" нация и "език" през втората половина на XX в.), поддържана и насърчавана от руските (съветските) и особено от румънските власти в периода между двете световни войни.

Постановката за "собствените" гагаузки народностни корени, традиции, история и т.н. е прокарана последователно в образованието, литературата, изкуството, обществения живот в неговата цялост в продължение на почти едно столетие. Идеята за самостоятелността на гагаузите като народ, като част от голямото семейство на тюркоезичните народи, като един от най-малките, същевременно един от най-необичайните като култура тюркски народи (преди всичко, заради своята християнска религия), е ръководно начало и при организираните през 2006 и 2009 г. световни гагаузки конгреси. Те имат за цел да съхраняват гагаузките традиции, но и да консолидират т.нар. гагаузки народ както в пределите на АТО Гагаузия, така и в постсъветското пространство и сред гагаузите по целия свят.

Целенасоченото търсене на други различия, освен езика, между гагаузи и българи предварително е обречено на неуспех, поне в научен план е така. Друг е въпросът, че в съвременната епоха всеки има правото да се чувства такъв, за какъвто се смята. Този ръководен и легитимен от гледна точка на "модерните времена" принцип обаче ни най-малко не отменя въпроса за етнокултурната природа на днешните гагаузи. Тя е българска, а доказателствата в тази посока са многобройни: именната система, особено личните имена, народните песни, танци, обичаи, стопанската и битовата култура, поведенческите стереотипи и манталитет, чертите на националната психология... С други думи, навсякъде!

Българското самосъзнание на гагаузите в България е категоричен факт - толкова категоричен, че оспорването или поставянето му под съмнение по принцип води до обида от страна на самите хора. По-различно стоят нещата при гагаузите в днешните държави

Молдова и Украйна, които, въпреки тесния досег с голямата общност на бесарабските българи, в продължение на повече от век са поставени в друга общественно-политическа среда, която им диктува специфичен път на развитие. Както стана дума, тяхната "гагаузация" е дълъг процес на относително отдалечаване от вековното българско самосъзнание, протичащ под въздействието на различни фактори - чуждата власт с вечното правило "разделяй и владей", обособяването в собствени селища и относително хомогенна среда, израстването на местен елит, интелигенция, случаите на скрити или явни противоречия с местния бесарабски български елит и т.н., и т.н. При това изграждането на гагаузко самосъзнание, по едни или други причини, е насърчавано от руските, румънските и съветските власти в продължение на десетилетия. Не на последно място са културните и политически влияния както от страна на Турция, така и на тюркоезичните републики в състава на бившия СССР. Въпреки всичко, независимо от създаването на гагаузка идентичност сред българите тюркофони в днешните държави Молдова и Украйна, въпросът за генезиса на "гагаузкото" у българите гагаузи остава открит. Игнорирането на българите и България при изследването на тази тематика е не само неправомерно, но и ненаучно.

Още по време на регистрирането на гагаузите като особен "вид" българи - българи, които са православни, имат български имена, носии, обичаи, манталитет и т.н., но говорят тюркски език, учените се опитват да дадат отговор на този феномен. Не е тук мястото да изброяваме десетките теории, претендиращи да дадат задоволително обяснение на генезиса на гагаузите, тяхното название (самоназвание?), мястото им в историята на Североизточна България и Балканите преди средата на XIX в. Още първите учени, занимавали се с този въпрос, стигат до няколко тези, които варират с различни нюанси. Основното е, че те свързат гагаузите с по-стари, средновековни народи, обитавали същите места или района на Северното Причерноморие като цяло. Без претенции за изчерпателност, нека припомним най-важните тези по този заплетен въпрос. Гагаузите са разглеждани като:

- преки потомци на Аспаруховите (пра)българи;
- на печенезите;
- на узите (в руските летописи "торки");
- на куманите (в руските летописи "половци");
- на печенези, узи и кумани в тяхната съвкупност;
- на тюркоезичните племена от съюза на т.нар. Черные Клобуки (печенеги, берендеи, узи и др.), федерати на Киевското княжество през XI-XIII в.;
- на селджукските турци на иконийския экс-султан Изеддин Кайкавус (60-те години на XIII в.);
- на езиково тюркизирани българи по време на османската власт в българските земи;
- различни комбинации на някои от тези теории.

Надали има смисъл да изброяваме всички "за" и "против" всяка една от тези хипотези - това е правено многократно, а и изследователските търсения ще продължат за в бъдеще. Въпреки това, нека се опитаме да потърсим и други решения. Освен това, нека направим и един паралел между гагаузите и други общности - сходни не толкова като етнически произход, а като историческа съдба. Подходящ пример в това отношение са днешните секеи/секлери (лат. сикули, рум. секуи), голямата унгарска общност, живееща от векове в Трансилвания. Същото може да се каже и за т.нар. чангъи (унг. чанго), обитаващи румънската част на Молдова около големия град Бакъу и съседните райони. Съществува мнение, че чанго са подобна на секеите общност или пък, че са част от секеите, преселени отвъд Карпатите още през Средновековието.

Ще се опитаме, разбира се, хипотетично, да свържем тези мистериозни предци с една обособена българска общност - тази на Батбаяновите или "черните българи". Както е известно, едно от най-старите регистрирани самоназвания на гагаузите е "кара булгар". Дали това е случайно съвпадение? И как се вписват тези "черни българи" в днешните ни знания (и незнания!) за древните българи, наричани още и прабългари?

В последно време редица съвременни историци, археолози и езиковеди стигат до извода, че в основата си прабългарите са древен индоевропейски, ираноезичен народ. Началото му се търси в древното население на Средна Азия и Северен Кавказ, най-често в древните сармати. Налице е и близост с аланите, предците на днешните осетинци. Същевременно е ясно, че прабългарите не са били напълно хомогенен народ. Съществувала е определена мултиезичност, като част от тях са говорили алтайски (тюркски) език.

Ако така е било в Дунавска България, картината във Волжка и в "Черна" България би следвало да е сходна. Нещо повече, тюркоезичието в другите две български държави, съществували през ранното Средновековие, със сигурност е било по-силно изявено. В района на Приазовието, на р. Кубан и на Кримския полуостров Батбаяновите българи неминуемо са били под силното въздействие на тюркоезичните етноси в Хазарския каганат, по-късно на печенезите и на куманите. Така или иначе, нека не забравяме онези прабългари, които след разпадането на "Старата Велика България" в края на VII в. са останали в района на Черноморието, Приазовието и Крим и са продължили там да творят своята материална и духовна култура. Затова през X в., когато византийският император Константин Багренородни някак си "изведнъж" съобщава, че има държава "Черна България" (тя присъства и в руските летописи), става дума за същата Батбаянова България. Дори и в ситуацията на васалитет към хазарите, в Черноморието, на Таманския полуостров, Крим, на север от Азовско море и може би до Днепър, тези прабългари присъстват в продължение на векове. Днес само в Крим са известни над 200 техни селища, а проучванията далеч не са приключили. Типологически те влизат в кръга на т.нар. салтово-маячка култура, сходна в основните си характеристики с онази на Първото българско царство.

Константин Багренородни поставя "черните българи" в следния географски контекст: "Отвъд Боспор се намира устието на Меотидското езеро, което поради своята големина е

наричано от всички море. В това Меотидско море се вливат много големи реки. На север от него е реката Днепър, по която русите преминават в Черна България, Хазария и Сирак..."

Известния персийски географски трактат "Худад ал-Алам" (80-те години на X в.) нарича тази общност с името "средищните българи" - тези, които са "по средата" между Волжка и Дунавска България? Те според този източен автор живеят на изток от славяните (Киевска Русия). Ако териториалното разположение на "черните българи", особено с оглед на най-населените райони на тяхната общност, е такова, то и миграциите към България на Дунав са не само възможни, но и напълно логични.

При една от своите войни кан Омуртаг се опитва да настъпни към Крим, а войските му форсират Днепър. Обикновено се твърди, че българският владетел се е опитал да се възползва от една гражданска война в Хазарския каганат, за да отслаби вековния противник. Само това ли? Не, очевидно българите през IX в. са помнели прародината ("Старата Велика България"), знаели са, че в съседните земи живеят техни исторически родственици. За жалост, нямаме никаква представа какво е станало при тази Омуртагова война, но, без съмнение, връзки между Дунавска и "Черна" България са съществували. Поредните кризи в Хазарския каганат през IX-X в. са създавали условия групи от "черни българи" да търсят убежище в земите на Първото българско царство. За съжаление, тези възможни преселения, допускани от едни учени, поставяни под въпрос от други, са слабо засвидетелствани в наличния исторически и археологически материал.

Както показват познатите ни, главно археологически данни, "черните българи" са били в голямата си част християни. В такъв случай не е ли възможно гагаузите да са потомци именно на тези българи, мигрирали към Дунава и Добруджа на една или повече вълни? Такива възможности е имало неведнъж, а и в случая отново можем да се опрем на паралела с унгарските секеи. Нещо повече, тези "вълни" могат да се търсят и през XI-XIII в. във връзка с миграциите на печенези, узи и кумани от Северното Черноморие към Долни Дунав и българските земи. Да се приеме, че съществуващите като народ и дори като политическа сила (!) в средата на X в. "черни българи" просто са се претопили в рамките на стотина години е неправдоподобно. Днешните балкарци в Кавказ (автономната република Кабардино-Балкария в състава на Руската федерация), потомци на същите тези "черни българи", съществуват и днес. И ако в Кавказ, при аланите, са потърсили убежище съседните "черни българи", то в какво посока са мигрирали онези от Приазовието, освен към Долни Дунав и България?

Както стана дума, археологическите данни по интересувания ни проблем са крайно оскъдни. И все пак, налице са някои свидетелства, че в състава на печенежката общност е имало "черни българи" - нека припомним едно откритие на археолога Рашио Рашев от района на Плиска - гроб на аристократ и "вожд" не на печенежко племе, а на неизвестна от писмените извори група "черни българи" (Рашев 1983: 242-252)! Могат да бъдат потърсени примери и от XI-XIII в., включително във връзка с куманите. Нека припомним, че за автора на "Българския апокрифен летопис", българите са "третата част на куманите".

В известните ни писмени извори, отразяващи съдбата на печенезите и куманите, засега не е известна конкретна информация за присъствието на "черни българи". Нека отбележим обаче една наглед случайна езикова "следа" - името на вожда Татуш Халис, господар на Дръстър (Силистра) през осемдесетте години на XI в. Този на пръв поглед случаен лингвистичен пример разкрива наличието на североирански като език градски елементи в състава на печенежката общност. Векове по-късно, при заселването на големи маси кумани в Унгария (1239 г.) се оказва, че заедно с тях мигрира значителна аланска (яска) общност. Археологическите изследвания от земите на Северното Черноморие показват, че българи и алани в продължение на векове живеят заедно, често в едни и същи селища от кръга на т.нар. салтово-маяцка култура. Когато мигрират аланите и "халисите", какво става с живеещите заедно с тях "черни българи"? Въпросът е реторичен, а археологическите проучвания, да се надяваме все пак, ще дадат конкретни данни за решаването на този въпрос.

Тази хипотеза безспорно се нуждае от много повече аргументи. Тя обаче дава относително задоволителни отговори на част от въпросите около генезиса на гагаузите - въпроси, поставяни от модерната историческа и археологическа наука, а и от самия живот. На първо място, за времето на заселването на тези българи в тяхната дунавска българска родина, на второ - за тяхната вековна християнска православна религия, не на последно място - за тяхното българско самосъзнание, регистрирано по убедителен начин през XIX и XX в.

Паралелът с унгарските секеи показва, че едно народностно самосъзнание не се изгражда и не се губи лесно - за такива процеси са нужни векове. За да имат българско самосъзнание през XIX в., и то в условията на Османската / Турската империя гагаузите очевидно са го имали още от времето на свободната българска държава. Двамата века на съществуването на Второто българско царство надали са били достатъчни за пълната българизация на куманите, на потомците на печенези и други тюркоезични народи. Тюркофонията в района на Дунавската делта е факт още през XI-XII в. - да припомним "миксоварварите" ("смесените варвари"), за които разказват византийските историци. Тя продължава и в епохата на "Златната Орда", а и след това. В тези условия постигането на българско самосъзнание, запазването на православната вяра в условията на ислямското турско владичество е била възможна най-вече за хора, които са го имали далеч преди XIII-XIV в. Такъв е един от възможните пътища за доближаването ни до историческата истина за произхода на гагаузите (Пл. Павлов).

Специално в този си вид опитът за прокарването на паралел между гагаузите и унгарските секеи е повече от несполучливо-неуместен, защото най-напред самите секеи са прабългари, т.е. отново тюрки по произход и етническа принадлежност, докато унгарците като цяло, макар и със солиден прабългарски адстрат и субстрат, все пак са угрофини, т.е. маджарите и секеите произхождат и принадлежат към две коренно различни етнолингвистични семейства. Гагаузите огузи обаче в същото

време са и тюрки по произход и етническа принадлежност, а такива са и северните/черните българи, с които те най-напред влизат в най-близко тесен етнолингвистичен контакт и на които дължат известен културно-исторически адстрат (съпътстващ слой). Но с установяването си на Балканите, гагаузите се смесват с избягналите славянизацията прабългари, откъдето те придобиват допълнително и прабългарски културно-исторически субстрат. И на последно място, през доста дълъг период от време, продължаващ и понастоящем, гагаузите се намират в най-близко-тесен етнолингвистичен контакт с българите славяни, на които пък дължат също така солиден културно-исторически суперстрат (горен слой). И всичко това, съвършено очевидно, придава на гагаузката народност специфични черти и особености, с каквито унгарските секели изобщо не се характеризират.

От друга страна, историческата съдба и по-точно отношението на унгарците и унгарската държава към секелите няма нищо общо или което е същото, ни най-малко не прилича на отношението на българите и на българската държава към гагаузите:

В действителност, самите секули, може би наистина около 3 хил. на брой, както е в хрониката на Шимон Кезаи, заедно с голяма група хуни, се спасяват с бягство от някакво голямо клане и се установяват в Панония, а впоследствие, неясно точно кога, но според нас, чувствително по-късно, но във всички случаи, още или може би по-точно, доста преди пристигането по тези земи на маджарите, постепенно и по родове и племена, се разселват към Трансилвания, иначе най-малкото завинаги ще си остане необяснимо присъствието и продължителната съпротива срещу маджарите, на княжеската фамилия Дюла например в Седмиградско с техните градове и крепости, да не би тях да са ги строили и напълнили с народ маджарите чергари, които още в по-предишната си родина, Ателкузу, не се занимават с нищо друго освен с война и грабеж и преживяват предимно от нея, а пристигат тук, след Онази много поучителна среща с цар Симеон, премръзнали и гладни, голи и боси, само с по един дръглив кон, но и той неподкован, поради което поне половината от тях изпадат в мрачно-глухите пропасти на Верецкия проход.

Свидетелството доказателство за това, че секулите са се заселили в Панония още при нахлуването на първата вълна хуни и много преди прословутото унгарско "Завладяване на родина", е и фактът, че те са съвсем различни от унгарците по чистото си, без други примеси потекло; по своите по-строги нрави, както и по разпределянето на земята. По-късно вече, но по това време, около 1435 г., те "още не са забравили скитското писмо" и си служат с него, "като изрязват изкусно пръчки, наподобявайки казаното" (ЛтИЗв-5.1); в специално изследване върху секелите от 20-те години се твърди, че всеобщото, отдавна изградено мнение в науката и обществото е, че секелите "произхождат по права линия от хуните на Атила", при това, когато неговият син Чаба, заедно с останалите му верни хуни се изтегля към Гърция, неговия пример не го последват три хиляди войни хуни и те, под предводителството на Ömedzur, се установяват в Csiglemezö, днешния комитат Csik; историци и етнографи обсъждат усилено въпроса дали секелите приличат повече на

хуните, на аварите, на българите или на кабарите; самите секели знаят, че водят произхода си направо от Атила, докато, пак според тях, унгарците са не повече от братовчеди на великия крал на хуните (B. Jancsó).

Следи останки от местния прабългарски език обаче безспорно са лекс. **годжи** от езика на румъноезичните сега чергедски българи шкеи, която дума пък проф. Т. Балкански [1996б] нарича не особено точно “някакво странно определение за старейшините в църквата” и за която допуска семантична връзка с рум. диал. **gog** “простак, глупак, лапникандило” и евентуален произход от “запазена старинна българска лексема за богомилски предводител: **гог:годжи**, аналогично на **бог:бодже** в техните молитви” [19-24,70].

От всичко това обаче няма изобищо никаква нужда, като се има предвид, че в тюркските езици, включително и в турския език, е широко разпространена лекс. **коджа** “стар, възрастен; голям, огромен; стар, възрастен човек, старец и др.”, именно поради което направо буди недоумение нейната липса в етимологичния речник на Х. Ерен и от която например е и средновековното, тук в турска графика, кум. **коса** “мъж, съпруг; господин”, тъкмо от която общотюркска по принцип и прабългарска в частност лексема по пътя на често срещаното озвучаване на първата съгласна и преглас на последната гласна с последваща редукция трябва да се е получила и въпросната българосекелска дума.

Подобно е положението и с лекс. **кор** “възраст, старост” от говора на с. Корунд от района на градчето Одорхей Секуеск [96], която също така е общотюркска във вида **қарры** “старый; старик; старая жена, старуха” и съответствие на която в къпчаешките езици например е пак кум. **kart** “стар, възрастен”, също и чаг. **qari** “стар; старец”, стуйг. **qari-** “остарявам”, още и семантически особено показателното тув. **хар** “лета, годы, возраст”, фонетичните различия и несъвпадения между които са лесно обясними чрез характерната по-начало лабиализация на праб. *а при преминаването на съответната дума, както в местния славянски говор, така също и в маджарския език, а семантичните различия и несъвпадения очевидно-безспорно се дължат на поотделно-самостоятелното развитие и употреба на праформата в двете отделни езикови групи на тюркското езиково семейство - българската и къпчаешката, така че очевидно няма никакви причини да не се приеме и признае, че прабългарски произход има и съвр. унг. **kor** “эпоха, время, век, период; возраст”, което обаче именно поради това и при това положение няма как да води своето начало от надали съществуващото някога “alttschuw. *kur” (Z. Gombocz) [вж. и срв. Eckmann 1996, 116; Gombocz 1912, 98-99; ЭСТЯз-к, 311-312; KdKum, 90,113; MagOrSz-2, 1392].

Синтетична представа както за самите секели, така също и за сложността на проблема, дава научно-популярна бележка в Интернет, според която към момента тюрките секели са повече от 1.5 млн. и живеят в Румъния, в областта, северно от Карпатите, докато секелите от Тигру-Муреш са регистрирани официално като хуни; секелите наистина са тюркско коляно от племето на хуните, в Сърбия са 500 хил., в Украйна – 50 хил., също толкова са и в Словения; за техния произход се смята, че те са унгаризирани хазари или друго тюркско племе; хуните имат седем дяла и секелите са един

от тях, но известно е също, че те са тълеси, което ще рече огузи, т.е. не трябва да се игнорира това, че те са от огузски произход; секелите казват, че са основното племе на хуните, хунският крал Геза II ги е разселил в северната част на Карпатите и така осигурил южната граница на кралството си; всъщност и името секел има значението “граничар; пазач на границата”; хуните достигат Европа през 370 г., но за секелите е повече от сигурно, че са тук отпреди това; по този начин и северните части на Карпатите се очертават като туранска география [Sandóghan 2003].

Вече в един по-конкретен план, приема се още, че “Първият клонъ на маджарите, Секелитѣ”, се преселват тук от маджарската равнина в края на X в. и заварват в Трансилвания и специално около р. Марош, “гъсто прабългарско и българославянско население”, което “упражнява силно влияние върху секелитѣ”, включително и многовековното влияние на българската черква, което не отслабва и по-късно и следите от което са останали и в “прамаджарското” – секелско, рунно писмо”, където наред “съ знациѣ на старотурскиѣ надписи при Йенисей, се намиратъ и нѣколко глаголски и “кирилски” букви” (Г. Фехеръ).

Но още по-конкретно, областта на днешния гр. Надъ Сент-Миклош от общо 30 местонаходища на секелски рунически надписи на територията на дн. Австрия, Германия, Италия, Румъния, Турция и Унгария, заема четвърто място по количество и плътност на такива надписи, което показва, че през онова време секелите българи имат едно направо дори масирано присъствие в тази област [The Székely 2004, 17].

След заграбването от маджарите на българската Трансилвания, крал Стефан реорганизира цялата страна на основата на териториални единици и създава т.н. кралски комитати, секелите обаче запазват родово-племенната си организация и древното си обичайно право; наред със своя тюркобългарски, започват да говорят и унгарски език, главно извън семейството и рода; назовават административните области според своята стара организация с името “столове” – унг. *szék*, влиянието и властта на които се простира върху военното дело, съдебно-административните дела и др.; в Трансилвания има 7 главни и 5-6 по-малки стола, които взети заедно образуват един комитат, но всеки стол поотделно разполага със собствено самоуправление; начело на всеки един от седемте главни стола стои назначавания от краля ишпан – лат. *comes siciolorum*, който е едновременно главен управител, военен вожд и главен съдия [Юхас 1985, 95-96].

Относителната си самостоятелност и дори автономия в рамките на маджарската държава секелите запазват като че ли до техния бунт, а може и да си е било и чисто въстание, но кой да ти каже, когато унгарските историци или изобищо мълчат по въпроса, или пък го описват този бунт или въстание толкова пестеливо, че дори и мащабите му остават неясни [Histoire de la Transylvanie 1992, 231-235, 276-277], затова до техния бунт от 1562 г., преди който взаимоотношенията им с държавата се изчерпват главно с регламентираната с кралски укази специфична военна повинност, съобразена обаче с

техните древни традиции и обичаи, а така също и с плащането на данъци, в замяна на което секелите си имат дори “парламент” и такъв един “парламент”, събран през 1536 г. в Марошвашархей например взема решение и определя какво въоръжение трябва да имат отделните категории от секелската общност и как трябва да отиват на война [Юхас 1985, 203-204].

Социалната организация на секелите през Средновековието и в условията на маджарската държава се определя като феодално-дворянска, при която отделният индивид от мъжки пол се радва основно и единствено на две неща – лична свобода и задължение да служи в армията [Histoire de la Transylvanie 1992, 205-206], което обаче изглежда не ще да го е удовлетворявало и задоволявало този индивид от мъжки пол напълно и всецяло, защото, както впоследствие научаваме пак от същия източник, оказва се, че малко преди горепосочения бунт или въстание, през 1514 г., сред секелите избухва война, която от автора на този раздел се смята за “селска война” [234], но за оръжието се хващат също така и някои секелски общини и през 1571 г. [277], което като цяло безспорно навежда на мисълта, че секелите не живеят особено добре в рамките на маджарската държава, а се и чувствуват и възприемат и като отделно-различна от маджарската, етно-социална общност и така и до най-ново време, както се видя малко по-горе.

Живеещите в съседство или съвместно с по-многочислено влашко население, унгаризирани или славянизирани секели или секули започват и да се румънизират доста отрано, но поради това, че от 1919 г., на брой около 600 хил. (Г. Фехер), са в границите на румънската държава, където компактно населяват областите Марамуреш, Ла-Секуи и Седмиградско, те са подложени впоследствие и допълнително и на принудителна румънизация, която на места отдавна е приключила и понастоящем секуите в румънска Трансилвания, на брой 2-3 мил. души (Т. Балкански), говорят само румънски език, независимо че се самонаричат и биват наричани шкеи, като никак не са малко и случаите на пренасяне на същия етноним и върху българи, заселили се по тези места в по-късно време (Gombos; Т. Балкански), така че прабългарският по произход етнм шкеи в никакъв случай и по никакъв начин не може да се представя като крайно-закономерно развитие в румънския език на собствено индоевропейския по произход [Фасм-3, 664-666] славянски етнм *sclavi* (Б. Цонев) и още по-малко пък като “една от най-старите славянски заемки в румънския език” (В. Алексова, О. Младенова) [Добрев 2005, 44-83, вж. Добрев 2011, 235-299, 306-311; Манов 2012, 1-6; Челеби, 108, вж. и срв. Бартольд 1998, 78-79; Багрянородный, 5-45; Баскаков 1969, 242-269; Димитров 1996, 204-216; Карахасан-Чънар 2012, 1-12; Кононов 2012, 159-22; Милетичъ 1902, 15-20; Моллов 2012, 14; Народы Средней Азии 1962, Покровская 1995, 79-80; Сорочяну 2012, 1-13; Kafeslioğlu 2008, 4,11; Menz 2012, 103-113; Tekin 2012, 13-15, срв. Павлов 2012, 1-8].